

PAUL GOMA – INTRODUCERE ÎN BIOBIBLIOGRAFIA SCRITORULUI OPOZANT, PÂNĂ ÎN 1989

PAUL GOMA - INTRODUCTION A LA BIOBIBLIOGRAPHIE D'UN ECRIVAIN DE L'OPPOSITION JUSQU'EN 1989

Flori BĂLĂNESCU¹

<https://doi.org/10.52744/9786062613242.10>

Rezumat: Scriitorul român Paul Goma (1935–2020), născut în România Mare și refugiat de război din Basarabia natală în România micșorată la vârsta de 8 ani și jumătate, a avut un traseu biografic și literar aparte. Natura sa mereu în răspăr cu autoritatea l-a adus încă din timpul liceului în conflict cu Securitatea, principala instituție represivă a regimului comunist, apoi în timpul studenției, când a devenit deținut politic. Apariția romanului *Ostinato în Occident*, în 1971, a dus la ruptura ireconciliabilă cu regimul comunist, culminând în 1977 cu organizarea Mișcării pentru drepturile omului și cu azilul politic în Franța.

Cuvinte cheie: Azil politic; Cenzură; Detenție politică; Drepturile Omului; Represiune; Securitate

Résumé : L'écrivain roumain Paul Goma (1935-2020), né en Bessarabie, dans la Grande Roumanie, et réfugié de guerre à l'âge de 8 ans et demi dans une Roumanie réduite, a eu un parcours biographique et littéraire particulier. Sa nature, toujours en contradiction avec les autorités, l'a mis déjà au lycée en conflit avec la Securitate (principale institution répressive du régime communiste), puis pendant ses études, où il sera même fait prisonnier politique. L'apparition du roman *Ostinato en Occident*, en 1971, conduit à une rupture irréconciliable avec le régime communiste, qui culmine en 1977 avec l'organisation du Mouvement pour les droits de l'homme et l'asile politique en France.

Mots-clés : Asile politique ; Censure ; Détention politique ; Droits de l'homme ; Répression ; Sécurité.

¹ Cercetător științific III la Institutul Național pentru Studiul Totalitarismului, flowerbalanescu@gmail.com

„În scopul executării planului de compromitere și neutralizare a lui «GRAMA» vom proceda astfel:

A. Lansarea în țară a versiunii că «GRAMA» lucrează pentru o «putere străină» va fi realizată în ordinea și mediile menționate mai jos:

1. Într-o discuție organizată cu Constantin Chiriță de la Uniunea Scriitorilor în care vom aborda «unele probleme» legate de viitoarea Conferință a scriitorilor în mod «confidențial», după ce discuțiile au fost canalizate în acest sens, îi destăinuim că «GRAMA» nu întâmplător face ceea ce face, ci la anumite indicații și cu un scop bine determinat, dar în niciun caz în interesul țării.”²

Scriitorul Paul Goma s-a născut în ziua de 2 octombrie 1935, în satul Mana, com. Vatici, jud. Orhei, provincia Basarabia, România, în familia învățătorilor Eufimie și Maria Goma, întemeietori de școală în satul Mana, unde i-a trimis statul român, după absolvirea Școlii Normale (am spune azi, Liceul Pedagogic). Maria făcuse Școala Normală la Chișinău, iar Eufimie la Orhei. Primul născut al tinerei familii, Petre, a murit înainte de a împlini un an. Deși conform tradiției locului următorul născut ar fi trebuit să poarte prenumele Pavel (Sf. Petru și Pavel), viitorul scriitor a fost botezat Paul, după un consilier regal care se numea Paul Goma. Eufimie și Maria aflaseră, probabil din presa timpului, de acesta și îl percepușeră ca pe un soi de talisman purtător de noroc pentru copilul lor. Paul D. Goma³ era, în fapt, rezident regal al ținutului Dunărea de Jos. Nu cunoaștem existența unor semne aducătoare de noroc, cert este că scriitorul basarabean a ajuns celebru și reper literar, moral și istoric, spre deosebire de rezidentul regal cu același nume.

Cu frontul în spate, în martie 1944 familia se refugiază în Transilvania, primul popas la Sibiu, într-un Centru pentru refugiați, apoi în satul Gusu, jud. Sibiu, unde Maria și Eufimie au fost repartizați învățători. Comisiile de „repatriere” în Uniunea Sovietică lucrau din plin la depistarea basarabenilor și bucovinenilor refugiați în țară din calea războiului, pentru a-i trimite înapoi în „patria sovietică”, în realitate, în Gulag. Cei trei membri ai familiei Goma au fost prinși pe 13 ianuarie 1945 și au scăpat de Siberia numai după ce Eufimie, ajutat de micul Paul, a falsificat actele de identitate. La începutul anului școlar 1946–1947, Paul Goma a devenit elev bursier al Școlii Normale „Andrei Șaguna” din Sibiu.

² 11 mai 1972, „Notă privind măsurile ce se vor lua pentru îndeplinirea planului de compromitere și neutralizare a lui «GRAMA»”, în ACNSAS (Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității), Fond Informativ, dosar nr. 2 217, vol. 2, f. 31.

³ Cf. „Arhive personale și familiale”, vol. 1, Repertoriu arhivistic, disponibil la http://arhivelenationale.ro/site/wp-content/uploads/2017/08/Arh._personale_si_familiale_I.pdf (accesat la 1.07.2020)

Între timp, se petrece „reforma învățământului” și în septembrie 1948 află că este elev în clasa a VII-a Ciclu Doi la Gimnaziul din Șeica Mare, jud. Târnava Mare.

Tot într-o zi de 13 ianuarie, dar 1949, cei doi învățători Goma, stabiliți acum în satul Buia, „împreună cu majoritatea locuitorilor adulți din satul Buia, sunt «ridicați și duși» - nu se știe unde”⁴. Paul Goma avea 13 ani. Și-a căutat părinții la Sibiu, Alba Iulia, Sighișoara, însă aceștia erau închiși la Securitatea din Mediaș. Maria a fost eliberată la sfârșitul lunii mai, iar Eufimie în august, ultimul dintre cei arestați. În toate aceste luni, Paul a „locuit” „în gări și la poarta Securității din Mediaș (vezi *Ostinato, În Cerc, Gherla, Gardă inversă, Patimile după Pitești, Bonifacia, Arta reFugii, Astra, Sabina, Roman intim...*)”⁵.

La începutul anului școlar 1949–1950, Paul a intrat prin concurs elev bursier în clasa a VIII-a la Liceul „Gheorghe Lazăr” din Sibiu și o lună mai târziu a descoperit biblioteca „Astra” (despre care scrie în romanul omonim și în *Sabina, Roman intim*). Biblioteca va juca un rol major în formarea lui Paul Goma, cu valențe de prag de trecere din mai multe perspective. În decembrie 1949 este închisă cu motivul oficial „pentru inventar”, în realitate, începuse epurarea cărților.

În primăvara anului 1952, Paul era elev în clasa a X-a, între timp citise destul de mult, avea câteva teme majore de preocupare, între care „partizanii” (rezistența din munți) și, factor agravant, ținea un jurnal-intim. Prin urmare, vigilența ideologică nu l-a ocolit și a fost chemat („convocat”) la sediul Securității din Sibiu, unde a fost reținut opt zile. Vorbise în clasă despre „partizani”, iar jurnalul-intim era codificat. Pedepsa: întors toamna din vacanță, află că a fost exmatriculat cu interdicția de a intra în vreo altă școală din România. După o săptămână la Liceul din Sighișoara, i s-a cerut să plece. Nu a fost primit nici la Brașov. Salvarea a venit de la Liceul „Negru Vodă” din Făgăraș, pe care l-a absolvit în vara anului 1953. După o încercare de a intra la Institutul de Artă Cinematografică, este încadrat la cerere în învățământ și devine „instructor superior de pionieri” la Școala elementară din comuna Dacia, raionul Rupea, apoi la liceu, în orașul Rupea. Un an mai târziu, în 1954 dă examen simultan, atât la Facultatea de Filologie a Universității din București, cât și la Institutul de literatură și critică literară „Mihai Eminescu”, care înlocuia „Școala” purtând același nume - supranumită Fabrica de Scriitori. Este admis la ambele și alege Institutul. Nu pentru mult timp, deoarece peste încă un an acesta devine secție a Filologiei. Din toamna anului 1955 încep conflictele studentului Goma, cu precădere la

⁴ „Biobibliografie”, Paul Goma, *Culoarea curcubeului (Cutremurul oamenilor 77)*, Bălănescu (2015, 19–49).

⁵ *Ibid.*

seminare. Profesorii Radu Florian, Tamara Gane, Mihai Gafița, T. G. Maiorescu, A. Hoajă, Mihai Novicov, G. Macovescu, Iorgu Iordan sunt cu ochii pe el. În iunie 1956 este supus „judecății” în cadrul rectoratului Universității de către Iorgu Iordan, Al. Graur, Ion Coteanu, Leonte Tismăneanu, Radu Florian, Mihail Novicov. Participă și „doi tovarăși necunoscuți, în civil, de la Securitate”⁶.

Ce i se imputa studentului Paul Goma:

– la seminarul de marxism, susținuse că războiul Uniunii Sovietice contra Finlandei era „potrivit materialismului-istoric - «război injust»; «de agresiune»”;

– „Moldovenii” sunt români; „limba moldovenească” este o invenție sovietică, locuitorii RSS Moldovenești vorbesc limba română, care este latină, nu slavă, așa cum susținea acad. Al. Graur, aflat printre acuzatori;

– sistemul cotelor obligatorii pentru țărani „este descurajant”, „colectivizarea agriculturii o eroare economică”;

– trupele sovietice staționate pe teritoriul României sunt trupe de ocupație;

– predarea limbii ruse nu trebuie să fie obligatorie, și așa mai departe.

Această adevărată anchetă a durat aproximativ trei ore, timp în care Al. Graur a leșinat și a fost scos din „instanță”, iar colegii „de boxă” ai lui Goma (Covaci și Albu) s-au speriat și au trecut de partea comisiei. Situația a căpătat trăsături suprarealiste când principalul acuzator, unul dintre pionierii proletcultismului în România, Mihail Novicov, s-a înmuiat pe parcurs și a devenit „avocat al apărării”. Felul în care își amintește Goma acest episod are o încărcătură mai mult decât literară, are relevanță istorică:

„Tavarișci! Iel, Guoma, spri diasibiri di alț' riacțianari nicinstiț', iel ieste un riacțianar cinstit - ieu cam atâta am avu' di spus...” (Novicov devine un personaj robust în romanul *Justa*⁷). Este posibil ca intervenția pseudopedagogică a lui Novicov să fi amânat arestarea studentului. Iorgu Iordan, susținut de Ion Coteanu, îl voia arestat pe loc, în vreme ce Leonte Tismăneanu și Radu Florian agreeau exmatricularea. Intervenția lui Novicov s-a dovedit, însă, a avea cea mai mare greutate. În luna august

⁶ *Ibid.*

⁷ În romanul *Justa*, Novicov ia și apărarea personajului Toria (inspirat de scriitoarea Gloria Barna - pseudonimul Alexandrei Indrieș, colegă de facultate cu Goma, ajunsă și ea în pușcărie): „- Ia [Eu/Ea, n.m., F.B.] nu pirmit! Ia cunuosc pi tavarășa (și arată spre sală, desigur și spre Toria), ia iesti o divatatî tavarășă, ia cinstită, di aceia pus ia prrrrabiema în muod cinstit! Ia nu pirmit! Ia [Eu] zacut doisprici ani în uocnili fașiste - undi ierai mata, tavarișc', când ieu zaciam la Daftana? Ci vrâstî ai matali?”, în Goma, *Justa* (2016, 63).

1956, studentul Goma face pregătire militară la Cilibia și acolo aude că s-ar fi întâmplat ceva la Poznan. Așa a început, spune Goma, toamna budapestană (revolta antisovietică), în august, la Poznan.

Goma începuse să scrie un roman, numit provizoriu „Durerile facerii”, pe care anchetatorii îl vor folosi împotriva sa peste doar câteva luni. Din acest manuscris citise câteva fragmente la seminarele „de creație”, la clasa de proză condusă de Mihai Gafița. Dar pe 22–23 octombrie 1956 a izbucnit Revoluția Maghiară, studenții din București se mișcau și ei, plănuiind o demonstrație de solidarizare pentru ziua de 5 noiembrie, demonstrație care nu a mai avut loc. În primele zile ale lunii noiembrie, Securitatea îi arestase pe organizatori, iar în ziua proiectatei demonstrații a ocupat Piața Universității cu camioane, securiști în civil, armată și brigăzi muncitorești - „clasă muncitoare îmbrăcată în pufăici noi-nouțe, înarmată cu lanțuri de bicicletă, tuburi de plumb și ciomege scurte, aceștia fiind, ca să zicem așa, părinții (sau chiar bunicii, de ce nu!) Minerilor Români din 1990 și din 1991”⁸.

După tentative eșuate de a se organiza cu câțiva dintre colegii săi de cămin („Matei Basarab”), Paul Goma a hotărât ca la prima ședință de UTM să predea carnetul, considerând că este o formă de protest față de ce se întâmpla la Budapesta și în România cu colegii săi arestați. Nu a avut prilejul să o facă, dar a pus această acțiune pe seama personajului masculin din manuscrisul său. Mai mult, a citit fragmentul respectiv la seminarul lui Gafița. A fost ultimul gest de revoltă înainte de arestarea sa la Universitate, pe 22 noiembrie 1956, ora 13.30. Au urmat ancheta la Ministerul de Interne, procesul și detenția. Procesul s-a desfășurat în perioada 20 martie–3 mai 1957, încheiat cu Sentința nr. 487 (în dosarul nr. 93/1957 al Tribunalului Militar București). Cei doi învinuiți în acest lot: Paul Goma și Horia Florian Popescu (28.02.1935) au fost condamnați pentru „delictul de agitație publică” (p.p. de art. 327 al. 3 Cod Penal). Deținutul CR (contrarevoluționar) Goma a fost mutat de la Securitate la penitenciarul Jilava abia la 13 aprilie 1957, unde după proces a aflat cuantumul condamnării: doi ani de închisoare corecțională. De aici, pe 25 martie 1958 (Bunavestire)⁹ a fost transferat la penitenciarul Gherla. Cu două zile înainte de expirarea termenului, pe 19 noiembrie, în urma unei turnătorii (Anton Barbu-Panaghia), Goma și „frontieristul” Ferdinand Piatka¹⁰ sunt torturați de Todoran, Goiciu, Istrate, Șomlea („cel Bătrân” - erau doi frați Șomlea: Gavril și Gheorghe, subofițeri la Gherla). Pe 21 noiembrie, Paul Goma este eliberat la expirarea legală a pedepsei, dar este escortat în satul-nou Lătești, raionul Fetești, în Bărăgan, cu regim de

⁸ Biobibliografie, *loc. cit.*

⁹ De Bunavestire a și murit, în 25 martie 2020.

¹⁰ În romanul *Gherla-Lătești*, personajul poartă numele Klapka.

domiciliu obligatoriu, inițial cu condamnare administrativă de 36 de luni, majorată ulterior cu 24 de luni. Experiența grea de la Gherla i-a inspirat scriitorului crezul întregii vieți personale, literare și civice, similar unei autentice arte poetice:

și-atunci pentru prima dată de la arestare, pentru prima oară în viață, am spus, mi-am spus, le-am spus; EI, LASĂ... EI, LASĂ... și m-am hotărât să nu-i uit în vecii vecilor
nu să mă răzbun, ci mai crunt:
SĂ NU-I UIT, SĂ-I NEUIT EU ÎNTR-O CARTE
și mai ales, mai ales:
SĂ NU-I TAC - SĂ-I NETAC. (Goma 2008, 185)

Nu scapă de teroare nici în domiciliu obligatoriu, acolo unde locotenentul de Securitate Ion Livescu îl hărțuiește și îl bate. După ridicarea restricțiilor domiciliare, între 1963–1965 Paul Goma supraviețuiește lucrând „numai în munci necalificate și nepermanent(izat)e: muncitor zilier în construcții, la Buhuși, pe șantierul Casei de Cultură - deci tot în domeniu, atât că în fier-beton; fotograf ambulant (nunți, botezuri, înmormântări), prin satele din Rupea și Făgăraș; trompetist de sâmbătă-seara (baluri, nunți, hore); dezgropător de puieti la pepiniera Șercaia; descărcător-încărcător de cereale în silozul din Șercaia-Gară; muncitor necalificat la forja uzinei «Rulmentul» din Brașov; merceolog la «Agrosem» Făgăraș - în fine: «tehnician» la Serviciul Tehnic al Întreprinderii de Gospodărie a Orașului Făgăraș (vezi *Ela, Bonifacia, Adameva...*)”¹¹. Aceste preocupări de necesitate iau sfârșit în urma unui decret care permitea foștilor deținuți politici să-și continue studiile universitare. Deși era legal să i se aprobe înmatricularea în anul III (fusesse arestat la finalul anului II), nu i se permite și se vede nevoit să dea alt examen de admitere la Facultatea de Filologie, redevinind student în anul I, după 11 ani de la prima admitere.

În această perioadă de așa-zisă liberalizare, în fond, una de acalmie, Goma continuă romanul pe care îl începuse la Lătești, în domiciliu obligatoriu, acel roman care va deveni *Ostinato* și de care se leagă atât ruperea definitivă de tarele spațiului cultural românesc centralizat și cenzurat ideologic și afirmarea sa în spațiul editorial occidental, cât și conflictul ireconciliabil cu regimul comunist.

În primăvara anului 1966, Goma a depus la ESPLA (Editura de Stat pentru Literatură și Artă) manuscrisul romanului *Ostinato* (atunci cu titlul *Cealaltă Penelopă, cealaltă Ithacă*). Fostul lui profesor, Mihai Gafița, i-a răspuns că „nu se poate debuta cu un roman, numai cu un volum de proză scurtă...”, aceasta fiind, se pare, o condiție ad-hoc pentru

¹¹ Biobibliografie, *loc. cit.*

cei cu pete la dosar, dar nici măcar pentru toți foștii pușcăriași, ci doar pentru cei care nu au colaborat cu ancheta. Prin urmare, în vara aceluiași an lasă la ESPLA un volum de „proză scurtă”, cunoscut ulterior sub titlul *Camera de alături*. Femeile au avut un rol benefic în viața lui Paul Goma. Gica Iuteș și Sînziana Pop, intuind un viitor scriitor de forță, l-au convins pe Eugen Barbu ca Goma să debuteze în revista *Luceafărul*, pe care o conducea autorul romanului *Groapa* (și în anii 1970 unul dintre cei mai mari denigratori ai lui Goma, în paginile revistei *Săptămâna!*). Pe 6 decembrie 1966 apărea povestirea *Aia*, căreia redacția i-a schimbat titlul în *Când tace toba...* Sfârșitul anului este bogat: lui Paul Goma îi mai apar în *Luceafărul* o proză și un reportaj (*Cetatea Făgărașului*), iar la decernarea Premiilor revistei *Luceafărul* pentru anul 1966 primește mențiune la categoria proză.

Continuă să publice și anul următor în *Gazeta literară*, *Viața Românească*, *Ateneu*, *Neuer Weg*, *Cravata roșie*, iar în primăvara anului 1967 revista germană *Neue Literatur* (revistă din România) pregătește deja în vederea publicării un fragment din *Ostinato*, tradus de Anemone Latzina și Dieter Schlesak. Atunci a început povestea lui „Goma un Soljenițin român”. Aflat în redacția revistei de limba germană, Miron Radu Paraschivescu a văzut întâmplător fragmentul din *Ostinato*, a citit și a exclamat: „Dar băiatul ăsta e un Soljenițin român!” Cuvintele lui MRP au fost premonitorii, romanul *Ostinato* nu a apărut, din cauza cenzurii și a invidiei unora dintre scriitorii editori, însă a apărut în germană și în franceză în anul morții lui Paraschivescu, 1971. Pe pliantul de popularizare al editurii Suhrkamp din Frankfurt-am-Main stă scris (de 49 de ani!): „Ein rumänischer Solschenizyn”. Goma a recunoscut mereu influența etic-morală a lui Soljenițin asupra lui, însă stilurile lor sunt diferite. Exclamația de surprindere a lui MRP poate că sublinia exact acest lucru: în sfârșit, un scriitor român care va face cunoscută lumii crima politică din România, pe modelul celebrului rus. Reacția lui Eugen Ionesco, într-un interviu acordat Monicăi Lovinescu la Radio Europa Liberă, în februarie 1977, este edificatoare în acest sens:

[Paul Goma] este un excelent scriitor, este un mare scriitor, evident nu are suprafața lui Soljenițin, că nici România nu are suprafața Rusiei sovietice, dar este moralmente de aceeași talie și poate că e și mai tare încă decât el pentru că există o inerție românească, există un fel de fatalism românesc, un fel de nepăsare metafizică.¹²

Astfel, Goma a putut citi la Cenaclul condus de MRP fragmente din roman, iar Televiziunea austriacă l-a filmat; totodată, revista vieneză *Literatur und Kritik* a publicat un fragment, o notă biobibliografică și un

¹² În transcrierea Securității.

studiu despre literatura română, semnate de Marie-Thérèse Kerschbaumer, viitoarea sa traducătoare în limba germană.

Circulă multe inadvertențe biografice și literare, una dintre ele fiind legată de a doua perioadă de studenție a lui Paul Goma. În genere, se consideră că scriitorul a absolvit Filologia. În realitate, Goma nu a fost lăsat să termine facultatea nici a doua oară, ca „student bătrân”: „în urma insistențelor (în fapt: presiunilor, șantajelor securistului Victor Achim, în acel timp «ocupându-se» de studenți, câțiva ani mai târziu de scriitori) și a șefului său Nicolae Mihai”, Goma a abandonat studiile, pentru a nu mai fi presat să cedeze șantajelor. Legat de acest episod, am descoperit în dosarul scriitorului o scrisoare olografă, în încheierea căreia spune:

1968 - Am 33 de ani, sunt student în anul II, fac de două ori pe săptămână naveta la Domnești¹³, mă întrețin singur și vreau să fiu lăsat în pace. București, 17 februarie 1968, Paul Goma.¹⁴

Anul 1968 este marcat de debutul editorial în volum, căruia editura i-a schimbat titlul din *Moartea noastră cea de toate zilele* în *Camera de alături*, și de respingerea romanului *Ostinato*. Pe 7 august se căsătorește cu Ana Maria Năvodaru, iar în ziua de 22 august cade „bomba” invadării Cehoslovaciei și este lansat în librării volumul *Camera de alături*. A doua zi, pe 23 august, în ciuda faptului că nu era membru al Uniunii Scriitorilor, a cerut să fie primit în Brigăzile Patriotice. Este unul dintre multele detalii rău înțelese și intenționat îngroșate într-o tușă defavorabilă lui Goma.

„Este trimis la plimbare, cu explicația: a) scriitorii încă nu alcătuiseră asemenea... formații; b) chiar dacă se vor constitui Brigăzi la Uniune, în ele vor intra numai membri de partid; *august, 24*: P.G. este chemat telefonic la sediul Uniunii Scriitorilor, unde Pop Simion, Ioanichie Olteanu și János Szász îl anunță că ideea lui a fost bună, însă dacă vrea să intre în Brigăzile Patriotice, mai întâi trebuie să intre în partid; *august, 24–25*: în Sala Mare a Casei Scriitorilor are loc faimoasa ședință de primire în partid a unor, în general, tineri scriitori (care ceruseră să facă parte din Brigăzi): Mariana Costescu, Aurel Dragoș Munteanu, Adrian Păunescu, Paul Schuster, Al. Ivasiuc și Paul Goma (doar atâția să fi fost?)”¹⁵

¹³ „La Domnești era internată Maria Goma, iar studentul nu mai suporta presiunile securiștilor care încercau să-l recruteze, dându-i la schimb un loc bun la sanatoriu pentru mamă. Este greu de înțeles cum poate cineva să refuze un loc de spitalizare sigur pentru mama sa imobilizată de paralizie. Paul Goma rămâne cu studiile neterminate, în timp ce mulți colegi de facultate sau de generație, și ei trecuți prin pușcăriile politice, își iau diplomele, își găsesc locuri confortabile în noua structură socială și politică”, în Bălănescu (2019, 28-38).

¹⁴ „Justificare biografică”, în ACNSAS, Fond Informativ, dosar nr. 2 217, vol. 3, ff. 51–55.

¹⁵ Biobibliografie, *loc. cit.*

Efervescența transmisă de discursul din balcon al lui Ceaușescu i-a alimentat scriitorului dorința de eliberare a Basarabiei natale, traducând „curajul” lui Ceaușescu prin *acum e momentul*. O „nebunie” de moment, în care a crezut probabil până și-a dat seama că Gărzile Patriotice (care ar fi urmat să se alăture eliberării Basarabiei) erau o minciună. O altă minciună a regimului comunist și a vaeților lui de la Uniunea Scriitorilor. Prin urmare, „disidența” lui Goma, care și-ar avea originea în aderența la partid, potrivit analiștilor superficiali de toată mâna, este o minciună. Goma nu a fost niciodată membru de partid, în fapt, doar cu numele pentru scurt timp, până ce securiștii au pus mâna pe carnetul de membru. Regimului îi era rușine cu un astfel de „membru”. Pe de altă parte, definiția „disidenței” exclusiv pe seama apartenenței la un partid politic este de mult timp depășită.

Camera de alături (1968), volumul de debut, a rămas singura carte a lui Paul Goma publicată în România, până în 1990. A avut două cronici bune, semnate de Lucian Raicu și de Valeriu Cristea, critici respectabili și bine cotați ai vremii.

Ruptura ireconciliabilă cu regimul comunist și cu scriitorimea română s-a produs pe fondul apariției în Occident a primului său roman: *Ostinato*, 1971, concomitent în germană și franceză, la editurile Suhrkamp și Gallimard. Momentul de cotitură este marcat de deschiderea dosarului de urmărire informativă de către Securitate, în martie 1971, cu numele de obiectiv „Bărbosul” („Gom”, „Grama”). În primăvara anului 1970, publică pentru ultima oară în România, un fragment din noul roman, *În cerc*, în *România literară*. I se resping toate manuscrisele depuse la edituri. Fostul său coleg de suferință, scriitorul Alexandru Ivasiuc, redactor la editura Cartea Românească, „identifică” în romanul *Ușa noastră cea de toate zilele* în personajul Florica pe Elena Ceaușescu și în Iosub pe Nicolae Ceaușescu. Urmarea: Marin Preda (directorul editurii) și Mihai Gafița resping publicarea romanului. I se interzice dreptul la semnătură, nu mai poate semna nici măcar traduceri. Soției sale și tatălui acesteia, Petre Năvodaru, de asemenea. Cel din urmă, deși tradusese *Iosif și frații săi*, de Thomas Mann, nu este trecut pe carte. Apare la traducere doar Petru Manoliu.

În timp ce în Occident, în traducerea germană a Mariei-Thérèse Kerschbaumer, *Ostinato* este pregătit pentru publicare, în România Ceaușescu instituie *Tezele din iulie*. Toamna, apare romanul și la Târgul de carte de la Frankfurt iese scandal. Delegația oficială a României își retrage standul, în semn de protest față de publicarea unei cărți și unui autor care prejudiciau imaginea regimului de la București. *Ostinato* a fost un succes imens, cu atât mai mult cu cât venea dintr-o țară arestată, și nu a încetat să fie un moment definitoriu în traseul biobibliografic al scriitorului Paul Goma, un roman „fugit” din România, cum l-a numit

Giorgio Sandri¹⁶, nu doar o carte, ci dovada materială a libertății de gândire și expresie.

„Viața mea este memorie”
(Paul Goma)

Nu este întâmplător că regimul de la București a adoptat tocmai în acest context *Legea nr. 23/17 decembrie 1971 privind apărarea secretului de stat în Republica Socialistă România*. Capitolul 1, art. 5, prevedea că „se interzice scoaterea, difuzarea sau publicarea în străinătate a lucrărilor sau scrierilor de orice fel, care ar putea prejudicia interesele statului român”¹⁷. Prin publicarea în lumea liberă a unor cărți respinse de cenzură și de editori în România, Goma „trăda” frecvent patria, prejudiciind interesele statului român. Dar și pe ale scriitorilor conformi și obedienți. Este de înțeles că regimul, prin intermediul Securității și al Uniunii Scriitorilor, încerca să scape de originea „răului”, prin plecarea lui Goma din țară. În aprilie 1972, scriitorul a fost chemat de președintele Uniunii Scriitorilor, Zaharia Stancu: „am primit dispoziție să-ți dăm pașaport”¹⁸; Paul Goma a primit pașaport fără să-l ceară, deși atunci când a cerut nu i s-a acordat. Intuind jocul autorităților, a refuzat să plece și cu soția („Dacă n-o să mă lăsați să mă întorc, nevastă-mea, ostatecă, are să facă scandal - pentru reîntregirea familiei...”)¹⁹. În iunie 1972 a plecat cu o viză turistică, pentru trei luni, în Austria, RFG, Franța, pe cheltuiala sa, fără ajutor de la Fondul Literar al Uniunii Scriitorilor.

Aflat la Frankfurt, a primit din țară câteva exemplare din *As I Lay Dying*, de Faulkner, pe care-l tradusese împreună cu Horia Florian Popescu, la editura Cartea Românească, cu titlul *Pe patul de moarte*, traducere semnată inițial cu pseudonim, la sugestia lui Gafița, de vreme ce nu avea drept de semnătură. Ajuns la Paris, i-a cunoscut pe Monica Lovinescu, Virgil Ierunca, Eugène Ionesco, Mircea Eliade, Emil Cioran ș.a. În octombrie 1972 a participat, în sfârșit, la Târgul de carte de la Frankfurt, unde a fost lansat romanul *Ușa noastră cea de toate zilele (Die Tür)*. Interveniurile date presei occidentale atunci și articolele apărute în presa germană au avut darul de a agita și mai mult puterea de la București

¹⁶ „Romanul mai este și un eseu despre «realitatea» românească; o fereastră deschisă înspre întorsăturile «sistemului» în care, chiar și după «dezgheț» nimic substanțial nu s-a schimbat”. Giorgio Sandri, *Un roman „fugit” din România*, în *Il Tiempo*, 20 nov. 1971, apud „Receptare critică”, în Paul Goma, *Ostinato*, Ed. Univers, București, 1991.

¹⁷ Textul legii a fost publicat în Buletinul Oficial nr. 157/17 decembrie 1971, disponibil integral la http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htp_act_text?id=1423 (accesată pe 6 iulie 2019).

¹⁸ Biobibliografie, *loc. cit.*

¹⁹ *Ibid.*

și brațul ei represiv, Securitatea. Unul dintre aceste articole, tradus în germană de Anneli Ute Gabanyi, a apărut în *Die Zeit*, Hamburg, 29 septembrie 1972, sub titlul *Cenzură, autocenzură, para-literatură*²⁰, cu încadrările redacției: *Problema principală a unui scriitor român: Drumul scurt de la adevăr la minciună de Paul Goma*.

La Paris, unde a ajuns și soția sa în noiembrie, Goma a scris romanul *Gherla*, cu o continuare dedicată domiciliului obligatoriu la Lătești. Abia în seria de autor de la Curtea Veche, va apărea o ediție adevărată cu titlul *Gherla-Lătești*, în 2008, după o încercare neprofesionistă în 2007, la Anamarol.

Soții Goma au revenit acasă, în ciuda așteptărilor autorităților comuniste, în iunie 1973. La vamă li s-au confiscat cărțile, între care „o carte de Willy Brandt, la care tocmai se ducea în vizită «Cancelarul» R.S.R.”²¹. Goma a amenințat Securitatea în scris că dacă nu-i sunt restituite cărțile în 24 de ore publică în Vest lista cărților interzise în România stăpânită de Ceaușescu. De teama scandalului internațional care afecta nu doar imaginea regimului comunist, ci direct pe a lui Ceaușescu, i-au fost restituite toate cărțile, la 8 ore după transmiterea mesajului scris.

Cât lipsise, a fost dat afară din postul de redactor la *România literară*. Însă, a continuat să scrie și să-i apară alte titluri în străinătate - 1974: *Elles étaient quatre (Ușa...)*, Gallimard; *Ostinato* în olandeză, editura Bruna & Zoon, Utrecht; 1976: *Gherla*, Gallimard.

În ciuda nemulțumirilor exprimate în medii private de mulți scriitori, aceștia nu au avut niciodată curajul (unii spun „nebulia”) lui Paul Goma de a rupe cu regulile scrise și nescrise ale conformismului, ale cenzurii și autocenzurii. După cum arată o notă informativă din octombrie 1973, după ce s-a întors în țară, „Paul Goma cultivă pe lângă el o seamă de scriitori tineri cu care este adesea văzut la Casa Scriitorilor: Virgil Tănase, Cezar

²⁰ „Vrei să spui (sau să scrii) ce ai de spus (sau de scris) și ce ți se pare adevărat. Dar apoi vine un pumn care-ți închide gura și te amuțește: taci, pentru că te supui cenzurii.

Ți-ar plăcea să spui (sau să scrii) ceea ce ai avea de spus (sau de scris) și ceea ce ți se pare a fi adevărat. Și vine un pumn care te amenință - îl știi, te-a mai redus la tăcere și-n trecut, te-a mai amenințat și altădată: taci, pentru că te autocenzurezi.

Cândva, cu mult timp în urmă, ai vrut să spui (sau să scrii) ceva, dar un pumn îți închisese gura, te amenințase. Iar acum ai obosit. Ți se pare că ai vrea să spui ceva... - de fapt, nu mai ai nimic de spus... Ceva în legătură cu adevărul... dar cine mai cunoaște adevărul...? (...) Așa s-a născut în România, după întoarcerile-spre-îndărăt din 1968 și din 1971, o para-literatură: cărți scrise-tipărite cu voie de la poliție; o literatură drăguță, simpatică, care nu spune nimic și nu supără pe nimeni (decât «pe unii mici funcționari»), dar care atinge tiraje enorme: cenzura n-are nimic împotriva ca un scriitor să publice, să aibă întâlniri cu cititorii, să fie filmat, intervievat, să fie declarat mare-scriitor, să fie (răs)plătit, câtă vreme nu spune adevărul.” textul poate fi citit integral în Goma, *Scrîsurii* (2010).

²¹ Biobibliografie, *loc. cit.*

Ivănescu, uneori și Ileana Mălăncioiu, apoi Marius Robescu (accidental parcă). (...) [scriitorii] trăiesc într-o stare de spirit foarte proastă din cauza lipsurilor, a neputinței de a publica acele cărți la care țin, pe care le consideră «adevăratele lor 'opere'», a umilinței de a sta la cozi, la casiera Fondului Literar etc. Informatorul atrage atenția că dacă aceste situații nu vor fi rezolvate, «mi-e teamă că vom asista la lucruri neplăcute, iar dintre acestea nu cel din urmă ar fi încercarea de transport peste hotare a unor manuscrise».”²² O teamă, de altfel, neconfirmată istoric.

Pe 2 noiembrie 1975 s-a născut fiul soților Paul și Ana Maria Goma - Filip-Ieronim.

Romanele *Ostinato*, *Ușa...*, *Gherla* au fost transmise, în foileton, la Radio Europa Liberă, ultimele două în lectura autorului, chiar dacă acesta se afla în România. În special lectura *Gherlei* a creat mare emoție printre ascultătorii români ai postului de radio, fiind ascultată și de mulți foști deținuți politici, unii dintre ei colegi de detenție cu Goma, în închisoarea Gherla, în aceeași perioadă.

Se poate spune că scriitorul Paul Goma a lucrat permanent, fără să o facă în mod conștient cu un țel anume, altul decât libertatea interioară și răzbaterea ei în spațiul public, la trezirea conștiințelor românilor, deveniți după 1965 tot mai conformi ideologic. Când în ianuarie 1977 a fost anunțată apariția unei *Charte 77* a cehilor și slovacilor, „ogorul Goma”²³, cum avea să-i spună un ziarist român exilat, era pregătit „să dea roade”. În ianuarie 1977, Goma nu pierde timpul, după ce eșuează în a adăuga și alte semnături alături de a sa pe o Scrisoare deschisă adresată lui Pavel Kohout și camarazilor săi. Era o scrisoare de solidarizare, adresată unuia dintre liderii din acel moment ai Chartei. Scrisoarea lui Goma a fost difuzată în prima decadă a lunii februarie de Radio Europa Liberă. Aproape concomitent, Goma i-a adresat o scrisoare deschisă lui Nicolae Ceaușescu însuși. O scrisoare în care dictatorul este ridiculizat cu talent, încă de la formula de adresare („Domnului Nicolae Ceaușescu, Palatul Regal, București”). Una dintre cele mai tari expresii este cea care denotă prăpastia abruptă dintre realitatea subjugată de control și teroare, pe de o parte, și minciuna oficială: „V-am mai spus: românii se tem de Securitate. Rezultă că, în România, doi inși nu se tem de Securitate: Domnia Voastră și cu mine”²⁴.

În sfârșit, textul care desăvârșește ceea ce în mod îndreptățit a fost numit Mișcarea Goma pentru drepturile omului este *Scrisoarea deschisă adresată participanților la Conferința de la Belgrad*, semnată inițial de opt

²² Apud, Diaconescu (2017, 83–87).

²³ Av. Dumitrescu (1977, 3, 5).

²⁴ Paul Goma, *Culoarea curcubeului (Cutremurul oamenilor 77)*, ed. îngrijită de Flori Bălănescu, Ed. Ratio et Revelatio, Oradea, 2015, p. 85.

persoane, între care soții Goma. Scriitorul va strânge peste 400 de adeziuni, cele mai sonore nume de aderenți fiind al criticului literar Ion Negoïtescu și al psihiatrului Ion Vianu. Textul de solidarizare cel mai dramatic îi aparține, însă, medicului scriitor Ion Ladea, fost deținut politic (ca și Ion Negoïtescu, de altfel), a cărui scrisoare a fost difuzată de Europa Liberă în seara zilei de 13 aprilie 1977, în cadrul rubricii „Actualitatea Românească”:

PAUL GOMA,

Întârzierea scrisorii mele atestă relevanța ei, un gest ca al tău nu se poate evalua în măsura ce i se cuvenea în structura în care ne-a aruncat destinul. Te-am judecat cu măsura standard, cu măsura impusă de sistemul ce azi ne împresoară, te-am suspectat o zi provocator, care încerci să răscolești resursele latente ale unor oameni împietriți în tăcere. (...) Pe toți ne-a deformat sistemul, tuturor ne-a semănat în ogradă bănuiala și teama, roadele terorii. Și de teroare am avut cu toții parte²⁵.

Textul scrisorii este mult mai amplu. După câteva decenii, Ladea avea să-și sublinieze adeziunea la Mișcarea lui Goma din 1977, într-un interviu acordat Luciei Hossu-Longin în cadrul *Memorialului durerii*, după 1990. În termeni preciși, hotărâți, revoltați pe alocuri, fără să lase loc de interpretări, întrebând ce voia Goma, ce voiau cei care îl căutau pentru a semna Scrisoarea adresată Conferinței de la Belgrad (pentru Securitate și Cooperare în Europa), Ladea răspunde:

Este ca și cum eu sunt un cerșetor, că cerșetori erau, cerșeau de la Uniunea Sovietică, de la Ceaușescu dreptul de a respira, cerșetori care stau cu mâna întinsă și trece cineva prin spate, le lasă o avere, ei se-ntorc puțin, scuipe după cel care pleacă și nu știu cine a fost și le-a lăsat averea! Sigur că dumneavoastră realizați, dar trebuie să fie trecută treaba asta în Cartea Recordurilor, atâta nesimțire încât să nu realizezi în ce mocirlă ai fost, în ce mocirlă morală ai fost. Se văd rezultatele care merg până în consecința lor materială, economică, până la capăt. Niciunde-n lume, comunismul unde a fost n-a lăsat decât *tabula rasa*. Rușii n-au ce mânca. Indiferent c-a fost comunism în Germania sau în China, comunismul numai rezultatul ăsta îl are. Pornind de la degradarea morală despre care vorbesc eu acum și pe care a încercat s-o salveze Goma... și argumentată fiind treaba asta cu consecințele economice și fizice. Cum să nu știi? Nu știe lumea de România? Nu știți fraților c-ați fost în cel mai groaznic..., în cea mai groaznică mizerie, că era să zic o vorbă rea? Nu se poate treaba asta! A zice că nu știi cine a fost Goma, înseamnă că nu știi «cine sunt eu». Goma a fost reprezentantul care într-un moment care părea imposibil, într-un moment care nu accepta reconstituirea demnității de om, el a reconstituit-o. Că vă place, că nu... asta e cu totul altă treabă²⁶.

²⁵ ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr 2 217, vol. 9, ff. 326–327.

²⁶ Filmul integral, Memorialul Durerii - Episodul 31 - Paul Goma, disponibil la <https://www.dailymotion.com/video/xrqv93> (accesat la 26.01.2019).

Paul Goma a fost arestat pe 1 aprilie și eliberat pe 6 mai 1977, numai la presiunile mass-media occidentale, după ce aproape fusese omorât, prin administrarea aconitinei, o substanță care nu poate fi depistată la autopsie (cu care s-a încercat asasinarea lui și în 1982, prin intermediul ofițerului Matei Pavel Haiducu (Matei Pavel Hirsch, 1948–1998), care, însă, a defectat la francezi, zădărnicipând planul regimului Ceaușescu de a-i elimina pe scriitorii Virgil Tănase și Paul Goma. După numeroase hărțuiri, presiuni și amenințări, cei trei membri ai familiei Goma (Filip avea doi ani) au acceptat invitația repetată a Pen-Clubului Internațional și au primit pașapoarte cu vize pentru Franța. Ajunși pe 20 noiembrie cu avionul la Paris, au cerut imediat azil politic, statut pe care l-au avut tot restul vieții, atât Ana Maria Goma (decedată pe 5 septembrie 2017), cât și Paul Goma (decedat pe 25 martie 2020), și pe care încă îl are fiul lor, Filip-Ieronim Goma.

Așa cum îl amenințase generalul Nicolae Pleșiță cu o zi înainte de plecare, Goma a avut parte de mâna lungă a revoluției. Toată experiența Mișcării pentru drepturile omului a fost trecută în cartea-document, considerată de unii scriitori și critici un adevărat roman, *Culoarea curcubeului*, scrisă în 1978, primul an de refugiu politic la Paris, și publicată în 1979 de editura Seuil, în traducerea lui Alain Paruit, cu titlul *Le tremblement des hommes - Peut-on vivre en Roumanie aujourd'hui?* Autorul însuși o consideră, probabil și din cauza mării apropieri temporale de evenimentele pe care le devoalează, carte de mărturie. De menționat un aspect important: titlul în franceză - *Le tremblement des hommes/Cutremurul oamenilor* - a fost preluat de editură din reportajul jurnalistului Bernard Guetta (apărut în *Le Nouvel Observateur*), publicat sub titlul: „România, în 1977, a cunoscut două cutremure: unul de pământ, în 4 martie, altul al oamenilor, prin Mișcarea Goma”. Cartea a fost lansată în prezența lui Eugène Ionesco și a lui Fernando Arrabal. În loc să se refere la cartea sa mărturisind despre o mișcare fără precedent în România comunistă (dar și fără contracandidat până în 1989), al cărei principal martor a fost, Paul Goma a preferat să atragă atenția opiniei publice occidentale asupra a ceea ce considera că este atunci urgent pentru evoluția lucrurilor în România: constituirea *Sindicatului Liber al Oamenilor Muncii din România* (SLOMR). Agenția France-Presse anunța în 5 martie 1979:

Scriitorul român Paul Goma, care prezenta presei noua sa carte (...) a renunțat să vorbească despre sine și a anunțat constituirea în România a unui Sindicat Liber, SLOMR. Paul Goma - acompaniat de Eugène Ionesco și de Arrabal - a precizat că „pentru întâia oară după ocuparea României, românii s-au grupat într-un sindicat liber, în scopul de a apăra, nu doar drepturile sindicale, ci și toate drepturile omului, fără excepție (...) România este a treia țară comunistă având un astfel de sindicat - după

Polonia și URSS - nucleul fiind constituit din semnatari ai Mișcării pentru apărarea drepturilor omului din primăvara anului 1977”²⁷.

Ajuns așadar la Paris, Goma află că Monica Lovinescu fusese atacată pe 18 noiembrie de doi „teroriști”, în realitate doi mercenari străini plătiți de Securitate. Regimul Ceaușescu încerca să-i închidă gura celei care l-a susținut mai mult decât oricine pe Paul Goma, de la microfonul Radio Europa Liberă. În 1981 și 1982, Paul Goma a fost ținta a două planuri de eliminare gândite de Securitate și subcontractate teroriștilor internaționali, între care celebrul Carlos „Șacalul”. Ambele atentate au fost immortalizate literar de scriitor în romanul *Soldatul câinelui*, apărut în 1983 cu titlul *Chassée-croisé*, la editura pariziană Hachette, în traducerea lui Alain Paruit. Între timp, mai apăruseră, în 1979, *Gardă inversă* (*Garde inverse*), în traducerea lui Șerban Cristovici, la Gallimard, iar în 1980, în neerlandeză, *Culoarea curcubeului*, cu titlul *Met het woord tegen de muur* (Cu capul în/de zid), la Elsevier Manteau, din Anvers.

O recunoaștere a meritelor sale este invitarea la constituirea în februarie 1978 a CIEL - Le Comité des Intellectuels pour l'Europe des Libertés, condusă de o președinție colegială constituită din: Eugène Ionesco, Alain Ravennes, Jean-Marie Domenach, François Fejtő și Philippe Sollers. Pe 10 decembrie același an, scriitorul a participat la reuniunea de la Paris a organizației Amnesty International. Se împlineau 30 de ani de la adoptarea Declarației Universale a Drepturilor Omului. Cu acest prilej, România a fost criticată pentru lichidarea Mișcării pentru drepturile omului din primăvara anului 1977 și pentru „pacificarea” Văii Jiului, prin reprimarea grevei minerilor, din august același an. Dar poate cea mai relevantă recunoaștere a venit din partea Ungariei, care în 1996, când se comemorau 40 de ani de la Revoluția maghiară (Revolta de la Budapesta, 1956) l-a decorat pe scriitorul român prin intermediul ambasadorului maghiar dla Paris, ca recunoaștere a solidarizării sale cu revoluționarii maghiari. Sigur că în toamna anului 1956 foarte mulți studenți români, din mai multe centre universitare, au ajuns în pușcăria comunistă din același motiv, însă Goma a fost singurul care a mers mai departe, prin afirmarea neîncetată în mod public a nevoii de libertate, până la a scoate România din tăcere și a o pune pe harta luptei pentru drepturilor omului.

Continuă să publice în Occident traduceri ale romanelor sale scrise în limba română. În 1981 apărea la Hachette *Patimile după Pitești*, în traducerea lui Alain Paruit, cu titlul *Les Chiens de mort*, roman tradus în primăvara lui 1983 și în olandeză sub titlul *Het vierkante ei* (Oul cubic), la Elsevier Manteau, Anvers, traducere de Andrea Borbel; tot în 1983, la

²⁷ Biobibliografie, *loc. cit.*

Târgul de carte de la Frankfurt este lansată traducerea *Patimilor...* (*Die rote Messe*) în germană, de către Lucian Grigorowitsch, la editura Thule din Köln. Sub direcția lui Paul Goma, apar în 1985 Czesław Miłosz, *Le pays d'Ulro* (eseu), și Bujor Nedelcovici, *Le Second messenger* (*Al doilea mesager*, roman). Continuă să scrie și să publice, în traducere. În 1986 apare la editura Albin Michel, în traducerea franceză a lui Alain Paruit, romanul *Bonifacia*, iar un an mai târziu, la aceeași editură, de același traducător, *Din Calidor* (*Le Calidor*), considerat de mai mulți critici capodopera lui Goma. La începutul anului 1989 apare *Din calidor* în versiunea originală, în îngrijirea lui Ion Solacolu, la editura *Dialog* din Dietzenbach. În fapt, o fotocopie după dactilogramă - „Versiune originală, în dactilografierea autorului...”²⁸.

Romanele și scrierile publicistice ale lui Paul Goma au început să apară în românește începând din 1990, mai întâi la editura Humanitas, cu o frecvență aparent recuperatoare în primii ani (în mod inexplicabil, la scurtă vreme după apariție, editura a retras tirajul volumului *Culoarea curcubeului* și l-a trimis la topit), care a slăbit mult și pentru mulți ani, până la seriile de autor de la Curtea Veche (2008–2014) și Ratio et Revelatio (2014–prezent). Interese extraliterare au ținut opera lui Paul Goma departe de o analiză corectă, profesionistă, dimpotrivă, încă mai sunt scriitori, critici literari și oameni de cultură care, din diverse motive, se erijează în curele de transmisie ale unei mentalități comunist-securiste recurente.

Bibliografie

- „Arhive personale și familiale”, vol. 1, Repertoriu arhivistic, disponibil la http://arhivelenationale.ro/site/wp-content/uploads/2017/08/Arh._personale_si_familiale_I.pdf (accesat la 1.07.2020)
- „Justificare biografică”, în ACNSAS, Fond Informativ, dosar nr. 2 217, vol. 3, ff. 51–55.
- ACNSAS (Arhivele Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității), Fond Informativ, dosar nr. 2 217, vol. 2, f. 31.
- ACNSAS, Fond Informativ, dos. nr 2 217, vol. 9, ff. 326–327.
- Bălănescu, Flori. (2015). „Biobibliografie”, în Goma, Paul. (2015). *Culoarea curcubeului* (*Cutremurul oamenilor 77*), Ediție definitivă îngrijită de Flori Bălănescu. Oradea: Ed. Ratio et Revelatio, pp. 19–49.
- Bălănescu, Flori. (2019). „Paul Goma în Arhivele Securității. De la revoltă intelectuală la opoziție deschisă, 1971–1977”, în *Paul Goma: Cuvântul basarabeanului răzvrătit*. Prefață, selecție și coordonare de Aliona Grati. Chișinău: Editura Știința, pp. 28–38.
- Diaconescu, Ioana. (2017). *Poezia ca act de insurgență. Cezar Ivănescu în arhivele Securității*. Iași: Editura Junimea.

²⁸ *Ibid.*

- Dumitrescu, Cornel. (1977). „Ogorul semănat de Goma dă roade”, în *Cuvântul românesc*, Canada, Anul 2, Nr. 18, octombrie 1977.
- Filmul integral, *Memorialul Durerii* - Episodul 31 - Paul Goma, disponibil la <https://www.dailymotion.com/video/xrqv93> (accesat la 26.01.2019).
- Goma, Paul. (2008). *Gherla-Lătești*, ediție îngrijită de Flori Bălănescu. București: Ed. Curtea Veche.
- Goma, Paul. (2010). *Scrisuri*, vol. 1, 1971–1989. București: Ed. Curtea Veche.
- Goma, Paul. (2016). *Justa*, Ediție îngrijită de Flori Bălănescu. Oradea: Ed. Ratio et Revelatio.